

УДК 711-1:355:930.85(045)

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/4.29>

Кашаба О.Ю.

Навчально-науковий інститут «Українська інженерно-педагогічна академія»
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Тавшунський О.М.

Навчально-науковий інститут «Українська інженерно-педагогічна академія»
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Щербина І.В.

Навчально-науковий інститут «Українська інженерно-педагогічна академія»
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ

У статті досліджено і проаналізовано міжнародний досвід щодо захисту і збереження об'єктів культурної спадщини в умовах воєнного конфлікту. Вивчення такого досвіду, осмислення значень матеріальних об'єктів культурної спадщини є важливими в контексті російсько-української війни і післявоєнної відбудови нашої країни.

Подается історична ретроспектива впровадження норм міжнародного права з питань забезпечення пам'яток, які мають культурну і історичну цінність. Зазначається, що ХХ – початок ХХІ століття – це період поширення в світі збройних конфліктів, під час яких культурні цінності стають предметами завоювання чи об'єктами руйнувань.

Наголошено на тому, що російська агресія проти України, яка розпочалась як гібридна війна і переросла в повномасштабне вторгнення 24 лютого 2022 року, несе масштабні руйнування історичних пам'яток, пам'ятників архітектури, сакральних для українців місць, позначених блакитним щитом, пограбування музейних колекцій тощо. Ця війна наочно показала, що на практиці більшість актів міжнародного права не працюють в повній мірі. Положення цих документів поширюються лише на країни-підписанти. Сьогодні вони залишаються механізмами, що здатні впливати на громадську думку та прийняття політичних рішень. Також вони сприяють запровадженню санкцій та кримінального переслідування за факти воєнних злочинів і злочинів проти людяності. У цьому контексті міжнародна фахова спільнота, враховуючи виклики сьогодення та досвід минулого, намагається відшукати найбільш дієвий алгоритм захисту культурної спадщини.

У підсумку зазначається, що захист об'єктів культурної спадщини, як і повернення окупованих територій, є головними завданнями, від успішного виконання котрих сьогодні залежить доля України.

Ключові слова: культурна спадщина, міжнародне право, конвенція, воєнні злочини, російсько-українська війна.

Постановка проблеми. Одним з найскладніших і суперечливих питань під час воєнних конфліктів є збереження світової культурної спадщини. Збройні протистояння априорі є потенційною загрозою для пам'яток світової культурної спадщини. Російсько-українська війна зробила цю тему актуальною і для українського суспільства.

Кожна війна, як соціальне явище, несе невідмінне насилля, матеріальні збитки та руйнуваннями і передбачає так зване «право на здобич». Історія багата на приклади, що демонструють вразливість об'єктів культури у збройних кон-

фліктах. Наприклад, хрестові походи XI–XV ст. супроводжувались масовими пограбуваннями культурних цінностей; підкорення народів Нового світу – нищенням надбань цивілізацій ацтеків, майя, інків; в результаті наполеонівських війн відбувалось поповнення європейських приватних колекцій трофеями у вигляді предметів мистецтва і старожитностей; світові війни ХХ ст. супроводжувались масовими знищеннями і пограбуваннями пам'яток культурної спадщини. Вандалізмом і нищенням культурної спадщини багатьох народів позначилися культурні революції під час встанов-

лення радянської влади. XX століття завершилося руйнуваннями на Балканах під час югославського конфлікту. Сьогодні також відзначилося руйнуваннями визначних творів світової культури. На початку XXI ст. війни не припинились. Збройні конфлікти в Афганістані, Іраку, Грузії, Лівії, Сирії, Україні тощо, спричинили масові руйнування і безповоротні втрати пам'яток культурної спадщини. Під час збройних конфліктів було розграбовано відомі музейні колекції в Іраку та Сирії, знищені статуї Будди в Баміанській долині (Афганістан, 2001 р.), мавзолеї святих суфіїв у Тімбукту (Малі, 2012 р.), пам'ятки Пальміри (Сирія, 2015 р.), зруйновано Національний літературно-меморіальний музей Г.С.Сковороди, пошкоджені будівлі Держпрому (Харківщина, 2023, 2024 р.) та інших пам'ятних споруд, розграбування колекцій Художнього музею імені А. Куїнджі (Маріуполь, 2022) тощо. Отже, воєнні конфлікти виявили вразливість культурних цінностей та недостатню їх підготовленість до захисту. Таке варварське знищення пам'яток світової культури дало підстави ЮНЕСКО визначити це явище як форму культурної чистки [7]. Остання теза підтверджує актуальність нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед вітчизняних дослідників цю проблему у своїх розвідках розглядали В. Акуленко [1], Б. Криволапов [6], В. Літовченко [8], Т. Мазур [9] та ін. Науковці досліджували різні аспекти збереження пам'яток культурної спадщини під час воєнних конфліктів. Розглядали причини і мотиви нападів на культурні пам'ятки, опрацьовували ефективні інструменти запобіжних заходів тощо. Ця проблематика набуває нового осмислення в контексті російсько-української війни і післявоєнної відбудови нашої країни. Інтерес викликає і зарубіжний досвід з цього питання. Найважливішими джерелами, які позначають проблематику обраної теми є нормативно-правові документи, що регламентують захист культурних цінностей – Гаазька конвенція 1907 р., Гаазька конвенція 1954 р. та два протоколи до неї [10; 4].

Постановка завдання. Метою нашого дослідження є аналіз міжнародного досвіду щодо захисту і збереження об'єктів культурної спадщини в умовах воєнного конфлікту.

Виклад основного матеріалу. Розуміння важливості захисту і збереження культурних надбань людства починає формуватися після наполеонівських воєн на Віденському конгресі у 1814–1815 роках. Саме тут вперше було підняте питання про значення матеріальних об'єктів, що мали культурну цінність.

Конгрес став майданчиком, на якому обговорювалася дана проблематика, учасники намагалися дати правову оцінку величезним масштабам пограбувань і руйнувань під час воєн. Саме тоді «традиційне розуміння права на здобич і винагороду у війні почало ставитися під питання, принаймні щодо музейних колекцій» [12, с. 10].

Наступна активізація проблематики відбулася під час Громадянської війни у США. У 1863 році тут був оприлюднений Кодекс Лібера (1863 р.), який задав вектор для подальших напрацювань документів у галузі. У ньому піднімалося питання про захист культурної власності, а саме творів мистецтва, бібліотек, наукових колекцій, об'єктів культури й історичних місць на окупованих територіях [12, с. 10].

Питання міжнародної кодифікації по збереженню культурних цінностей позначалися у Брюссельській декларації про закони і звичаї війни (1874). В документі зазначалося: «Власність громад, а також релігійних установ та благодійних навчальних, художніх і наукових закладів, навіть таких, що належать державі, має поважатися нарівні з приватною власністю. Всіляке загарбання, а також навмисне руйнування чи пошкодження подібних установ, пам'яток, художніх і наукових творів переслідуються відповідною владою» [2, с. 8]. На підставі цієї декларації був складений Оксфордський кодекс (1880). Але ці документи не були формально ратифіковані як міжнародні договори.

Положення щодо захисту культурної власності були зафіксовані 1899 року у Гаазькій конвенції і 1907 року було укладено ряд договорів щодо законів і звичаїв війни. Отже конвенція стала першою повноцінною міжнародною кодифікацією, в якій унормовувалися питання збереження культурної спадщини під час воєнних конфліктів.

Згодом було прийнято ще 13 конвенцій, які започаткували формування принципів і норм міжнародного права і передбачали заходи з охорони пам'яток мистецтва, історії, археології, давніх рукописів і книг, будівель, в яких зберігаються чи експонуються культурні надбання.

Проте під час Першої світової війни ефект від цих документів виявився незначним. Внаслідок воєнних дій було знищено або значно пошкоджено безліч культурних пам'яток, наприклад – готичний собор XV ст. у Бельгії, книгосховище Лувенського університету, яке було найстарішим в Північно-Західній Європі, Реймський собор у Франції, зазнало бомбардування середньовічне місто Аррас.

Масштабні руйнування культурних пам'яток під час Першої світової війни спонукали громадськість до обговорення цієї проблеми і пошуку шляхів удосконалення наявної регламентації.

У міжвоєнний період світова спільнота починає визначатися зі спеціальною термінологією. Отже, в Афінській хартії 1933 року було введено поняття світової історичної спадщини. Зазначалося, що це архітектурні споруди, які мають історичну, духовну цінність і відбивають своєрідний характер міста або місцевості, риси найбільшого злету художньої творчості народу.

Узагальнені принципи захисту пам'яток міжнародна спільнота намагалась удосконалити у Вашингтонському пакті 1935 р. І лише після масштабних і жахливих руйнувань Другої світової війни вибудовується ідея спільної для всіх народів світової спадщини, яка стала підґрунтям для конвенції 1954 р. Практичній реалізації положень конвенції допомагали виконавчий регламент та 1-й протокол. Проте досвід наступних воєнних конфліктів показав обмежений її вплив щодо захисту культурних цінностей.

Отже, Гаазька Конвенція «Про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту» 1954 р. стала першою міжнародною угодою, присвяченою виключно проблемі захисту культурних цінностей. Правові норми Конвенції та Протоколи до неї передбачають підготовку до охорони культурної спадщини ще в мирний час, повагу до них під час воєнних дій, заборону на незаконне вивезення культурних цінностей з окупованих територій, негайне їх повернення після закінчення збройного протистояння, а також вжиття заходів на міжнародному рівні у разі порушення прописаних правових норм. Це питання порушувалося і в 1970 році під час підписання Паризької конвенції «Про заходи, спрямовані на заборону й запобігання незаконному вивезенню, ввезенню та передачі права власності на культурні цінності» [11, с. 163].

Вагомим міжнародним документом універсального характеру, який стосується багатьох питань охорони культурних надбань людства, є Конвенція ЮНЕСКО про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини, прийнята у 1972 р. [5].

Але вже у 1974 р. ці міжнародні документи порушила Туреччина, бомбардуючи Пафос на Кіпрі. Під час ірано-іракської війни 1980-х рр. повідомлялося про обстріл історичних місць в Абадані та Шуші. У конфлікті 1982–1983 рр. між Ізраїлем й Організацією визволення Палестини в Лівані воєнні операції проводилися в районі археологічних розкопок Тиру тощо.

«Гібридна війна», яку розпочала росія проти нашої держави, 24 лютого 2022 року переросла в повномасштабну ескалацію і визнана експертами найбільшим воєнним конфліктом на європейському континенті після Другої світової війни. Російська агресія стала величезним викликом для всіх сфер суспільного, політичного, культурного, економічного життя. Пам'ятко-охоронна галузь також опинилась в надзвичайно складній ситуації. Ми спостерігаємо не тільки активні воєнні дії в зоні бойових дій, але і тероризм по відношенню до цивільного населення та масові знищення інфраструктури та культурних пам'яток в містах і селах України, а також розкрадання музейних експозицій на окупованих територіях.

Отже, всі об'єкти культурної спадщини в Україні можемо умовно поділити на наступні категорії: ті, що знаходяться на території тимчасово анексованого Криму; ті, що знаходяться в тимчасово непідконтрольних районах Луганської й Донецької, Запорізької та Херсонської областей; ті, що знаходяться у зонах бойових дій; ті, що знаходяться на не охоплених бойовими діями територіях. Умовність цього поділу пояснюється тим, що сьогодні всі категорії пам'яток знаходяться в зоні підвищеного ризику, адже в Україні немає безпечних місць. Відрізняються лише рівні небезпеки, характер загроз і можливості нашої держави реагувати на них.

У цьому контексті досить цікавим є досвід реагування міжнародної спільноти на воєнні конфлікти, які відбувалися в недалекому минулому. Надзвичайно показовими є епізоди балканського конфлікту. 12 липня 1993 р. Боснія та Герцеговина приєдналася до Гаазької конвенції 1954 р., а вже в листопаді тут було зруйновано одну з найвідоміших пам'яток, що символізувала мирне співіснування різних етнічних груп – Старий міст XVI ст. в Мостарі. Історичні об'єкти, позначені блакитним щитом (захисним символом конвенції) в багатьох випадках якраз і ставали мішенями.

Трагічний досвід воєнних дій на території колишньої Югославії виявив неспроможність конвенції 1954 р. забезпечити надійний захист культурних цінностей та вберегти людство від гуманітарних втрат.

Реакцією на численні руйнування в Югославії була зустріч держав-сторін в 1995 р. в Парижі. Тут було ухвалене рішення про створення 2-го протоколу. У 1998 р. Проект протоколу розглянув секретаріат ЮНЕСКО. І лише в березні 1999 р. в Гаазі, під час конференції країн-сторін конвенції, він був підписаний. Протокол доповнювався більш

жорсткими заходами для захисту культурних цінностей, що включали персональну кримінальну відповідальність, кваліфікацію ушкоджень культурних цінностей як воєнного злочину, уточнення поняття «воєнна необхідність» та ін. Важливо, що документ передбачав нову категорію об'єктів культурної спадщини – «пам'ятки, що перебувають під посиленним захистом». Країни-учасниці можуть вносити до неї найвизначніші об'єкти своєї культури [11, с. 164].

Черговою резолюцією Ради Безпеки ООН № 2347 від 2017 р. щодо об'єктів культурної спадщини відреагувала світова спільнота на варварські дії ІДІЛ у 2014–2015 рр., які позначилися масштабними руйнування пам'яток світового значення і стали черговим викликом для всього цивілізованого світу. Цей документ значно розширив інструментарій міжнародного права із захисту культурних цінностей під час збройних конфліктів. Він передбачав не тільки політичні заяви, дипломатичні протести, але і притягнення винних до відповідальності, правову допомогу у вирішенні питань виявлення та повернення культурних цінностей.

Попри це, варто зауважити, що на практиці більшість актів міжнародного права, положення, резолюції й інші документи, які стосуються питань збереження пам'яток культурної спадщини, не працюють в повній мірі. Це пов'язано з тим, що підписання і ратифікація цих документів є виявом добровільної волі країн-учасниць. Отже положення цих документів поширюються лише на підписантів. Це є наріжним каменем протиріч і проблем в галузі охорони культурної спадщини. Адже сторони конфлікту можуть не бути учасниками певних міжнародних договорів. Наприклад, США й Великобританія, які брали активну участь у воєнній операції проти режиму С. Гусейна в Іраку 2003–2011 рр., підписали Гаазьку конвенцію 1954 р. лише в 2009 та 2017 рр. відповідно. У той же час росія, котра підписала конвенцію, досі не ратифікувала її 2 протокол. Також вона не ратифікувала інший важливий міжнародний документ – Римський статут. Відповідно до положень Римського статуту у 1998 р. було засновано Міжнародний кримінальний суд, який кваліфікує дії проти культурних цінностей як злочини проти людяності та воєнні. Україна стала країною-підписантом Гаазької конвенції лише 30 квітня 2020 р. Крім того наша країна тільки 21 серпня 2024 р. ратифікувала Римський статут, хоча підписаний він був ще 20 січня 2000 р.

Отже, можемо зазначити, що міжнародні правові інструменти у сфері охорони культурної спадщини не є ефективними і обов'язковими для дотримання. Сьогодні вони залишаються механізмами, що здатні впливати на громадську думку та прийняття політичних рішень. Також вони сприяють запровадженню санкцій та кримінального переслідування за факти воєнних злочинів і злочинів проти людяності. Але на наш погляд найбільш послідовно ці міжнародні акти формують підґрунтя для організації роботи міжнародних місій з охорони з культурних цінностей до і під час воєнних конфліктів, надання фінансової і гуманітарної допомоги об'єктам, що постраждали.

В цьому відношенні можемо навести приклад боротьби за існування Національного літературно-меморіального музею Г.С.Сковороди на Харківщині. 7 травня 2022 р. весь світ облетіла інформація про ракетний обстріл і руйнування будівлі Національного літературно-меморіального музею Г.С. Сковороди у селі Сковородинівка на Харківщині. Цей музей було відкрито в 1972 році. Подія була приурочена до 250-річчя з дня народження видатного українського філософа Г.С. Сковороди. Музей відкрито у будинку поміщиків Ковалівських, спорудженому у XVIII ст. Саме тут мандрівний філософ провів останні чотири роки свого життя. Експозиція музею була присвячена біографії, творчості та вшануванню пам'яті філософа, а також містила особисті речі Г.С. Сковороди. На початку повномасштабного вторгнення співробітники музею провели евакуаційні заходи і найцінніші експонати були сховані. Але внаслідок ракетного удару і масштабної пожежі музей був сильно зруйнований. Уціліли лише зовнішні стіни будівлі. Ця жахлива подія сприяла активізації діяльності українських пам'яткоохоронців та міжнародному спільному пошуку нових, більш ефективних рішень по збереженню культурної спадщини.

Для консервації музею після ракетної атаки ЮНЕСКО виділило 50 тис. доларів [3]. Не зважаючи на те, що це недостатня сума, вона є досить важливою з огляду на військові дії, що продовжуються, і складну фінансову ситуацію всередині країни. Попри всі складнощі музей продовжує існування, співробітники музею беруть активну участь в культурно-просвітницькій роботі на Харківщині, музей є базою практики для здобувачів освіти спеціальності 032 історія та археологія. Але в той же час можемо констатувати, що руйнування Національного літературно-меморіального музею Г.С. Сковороди – це приклад брутального

і цинічного порушення всіх норм міжнародного права і законів введення війни.

В умовах пошуку шляхів удосконалення державного управління щодо збереження культурної спадщини в Україні важливого значення набуває аналіз зарубіжного досвіду здійснення такого управління.

Цікавим прикладом є досвід, який запроваджено в Британських збройних силах. Так, в складі Британської армії є спеціальний загін, який опікується питаннями захисту культурних цінностей, що розташовані на територіях ведення бойових дій. Цей загін налічує від 15 до 20 осіб, які спеціалізуються на проблемах археології та мистецтва. Фахівці спецзагону проводять консультації військових щодо культурних цінностей, щодо об'єктів, по яких не можна стріляти, які не можна переміщувати. Під час військових місій вони надають практичну допомогу по евакуації найбільш вразливих об'єктів. Створення цього підрозділу захисту культурної спадщини є результатом ратифікації Гаазької конвенції 1954 р. британським урядом 2017 р. У сьомій статті Конвенції зазначається, що збройні сили повинні мати фахівців, метою діяльності яких має бути забезпечення охорони культурних об'єктів і контакт з місцевою владою, відповідальною за це.

Американська армія також залучає до служби фахівців і кураторів з культурної спадщини та археологів. В збройних силах США також створено окремий підрозділ, і це дає можливість фахівцям впливати на рішення командирів під час бойових дій і після них.

Отже, цей досвід, який застосовується в американській і британській арміях є надзвичайно важливим для розуміння цінності об'єктів культурної спадщини командуванням і військовиками ЗСУ.

Але на жаль, Україна сьогодні воює проти підступного і цинічного ворога, який не дотримується жодних норм і принципів міжнародного права. Хаотичні, рандомні, цілеспрямовані бомбардування і ракетні обстріли української території спричиняють руйнування великої кількості культурних цінностей. Якщо експонати музеїв, архівні документи, колекції можна було евакуювати, то архітектурні споруди і пам'ятники знаходяться в зоні підвищеного ризику по своїй території України. Ми знаємо вже багато прикладів таких руйнувань як в Харківській області, так і в інших областях.

Висновки. Досліджуючи накопичений міжнародний досвід і механізми захисту культурної спадщини під час воєнних конфліктів, можемо зазначити їх неефективність. Тривалий час міжнародна спільнота не може виробити впливові механізми покарання країн, що чинять агресію, розв'язують війни і сприяють руйнуванню культурної спадщини. Попри це міжнародно-правові акти створюють підґрунтя для вироблення алгоритму дій для захисту і збереження культурної спадщини, вбудовують можливості для запровадження міжнародних санкцій і кримінальної відповідальності за заподіяну шкоду. Російська агресія проти України створює загрозу тотального нищення всіх проявів української культури. У цьому контексті мотиви руйнування та викрадання культурних цінностей загарбником відповідають меті агресії – позбавлення українського народу державності, національної ідентичності, культурного простору. Допомога і підтримка світової спільноти і міжнародних організацій у вирішенні питання захисту культурної спадщини України під час російсько-української війни стала виявом небувалої солідарності і показала значущість даного питання.

Список літератури:

1. Акуленко В.І. Терміни як межі міжнародно-правових понять «реституція» і «реституція культурних цінностей». *Праці Центру пам'яткознавства*. 2013. Вип. 24. С. 284–295.
2. Брюссельська декларація про закони і звичаї війни (1874). Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_764 (дата звернення: 16.10.2024)
3. Для відбудови знищеного музею Сковороди потрібно близько \$ 112 мільйонів (2022). *Укрінформ*. 3 грудня. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3627044-dla-vidbudovi-znisenogo-muzeu-skovorodi-potribno-blizko-112-miljoniv-mkip.html> (дата звернення: 16.10.2024)
4. Другий протокол до Гаазької конвенції 1954 р.: Вчинено у м. Гаага 26 березня 1999 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-99 (дата звернення: 16.10.2024)
5. Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (1972). *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089 (дата звернення: 16.10.2024)
6. Криволапов Б.М. Захист культурних цінностей під час конфлікту на південному сході України. *Студії молодих учених*. 2018. № 1. С. 274–279.

7. Куцька О., Герус О., Куцька К. Культурно-історична спадщина в умовах війни: досвід російсько-українського збройного протистояння (2014–2024 рр.). URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/237/6287/13322-1?inline=1> (дата звернення: 20.10.2024)

8. Літовченко В.В. Трансформація концепції збереження культурної спадщини людства у міжнародних відносинах. *Культура народів Причорномор'я*. 2013. Вип. 258. С. 146.

9. Мазур Т.В. Імплементация міжнародно-правових норм щодо захисту культурних цінностей у випадку збройних конфліктів у законодавство України. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. Вип. 4/3. С. 152–156.

10. Протокол про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту: складено в Гаазі 14 травня 1954 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_722 (дата звернення: 16.10.2024)

11. Рішняк О. Культурна спадщина у воєнному конфлікті: міжнародний досвід другої половини ХХ – на початку ХХІ ст. та українська дійсність. *Український історичний журнал*. 2022. № 4. С. 159–173.

12. Рогожа М. Збереження культурної спадщини в Україні в умовах війни: практики міжнародної взаємодії. *Українські культурологічні студії*. 2023. № 1(12). С. 10–14.

Kashaba O.Yu., Tavshunskyi O.M., Shcherbyna I.V. INTERNATIONAL EXPERIENCE OF CULTURAL HERITAGE PRESERVATION IN THE CONDITIONS OF MILITARY CONFLICT

The article examines and analyzes the international experience in the protection and preservation of objects of cultural heritage in conditions of military conflict. Studying such experience, understanding the meanings of material objects of cultural heritage are important in the context of the Russian-Ukrainian war and the post-war reconstruction of our country.

A historical retrospective of the implementation of the norms of international law on the protection of monuments of cultural and historical value is presented. It is noted that the 20th – the beginning of the 21st century is a period of widespread armed conflicts in the world, during which cultural heritage becomes object of conquest or object of destruction.

It is emphasized that the Russian aggression against Ukraine, which began as a hybrid war and turned into a full-scale invasion on February 24, 2022, entails large-scale destruction of historical monuments, architectural monuments, sacred places for Ukrainians marked with the Blue Shield, looting museum collections, etc. This war clearly shows that in practice most acts of international law do not work to the full extent. The provisions of these documents apply only to the signatory countries. Today, they remain mechanisms capable of influencing public opinion and political decision-making. They also facilitate the introduction of sanctions and criminal prosecution for the facts of war crimes and crimes against humanity. In this context, the international professional community, taking into account the challenges of the present and the experience of the past, is trying to find the most effective algorithm for the protection of cultural heritage.

In the end, it is noted that the protection of cultural heritage objects, as well as the return of occupied territories, are the main tasks, and right now the fate of Ukraine depends on their successful implementation.

Key words: cultural heritage, international law, convention, war crimes, Russian-Ukrainian war.